

Bitskey István

A magyar barokk irodalom kezdete a Pázmány-életmű tükrében

Több évszázados irodalomtörténeti folyamatok periodizációja minden nemzeti irodalom esetében a szakirodalom döntéseit kívánta meg, s noha látszólag technikai vagy didaktikai eljárásnak tűnhet fel, valójában mégsem csak formai, hanem értelmezési kérdést jelentett és jelent ma is. A magyar irodalom történetének korszakolásával sem más a helyzet, a szakirodalom az elmúlt száz évben sokféle értelmezői attitűddel közelítette meg a magyarországi írásos kultúra folyamatát, így állt elő az a helyzet, hogy egymással nem korreláló fogalmakkal jelölte meg a korszakokat. Kronológiai (középkor), stílustörténeti (reneszánsz, barokk), esztétörténeti (felvilágosodás) és politikátörténeti (reformkor) fogalmak kerültek így egymás mellé, attól függően, hogy az adott korszak szakírói egy adott időpontban (és annak megfelelő kultúrpolitikai kontextusban) mit véltek fontosabbnak, hangsúlyozandónak a múltbeli jelenségek, sajátosságok, értékek között. Mint Kecskeméti Gábor fogalmazott:

A korszakolás, a tagolás, a minősítés, a megnevezés olyan eszközökké váltak az irodalomtudós kezében, amelyekkel saját kora ideológiai keretei között és az e keretek által megszabott határokon belül vele egykorú politikai törekvések megítéléséhez szólhatott hozzá vagy szolgáltathatott megítélő szempontokat.¹

Indokoltnak mutatkozik tehát most, Zrínyi Miklós és Pázmány Péter jeles élettrajzi évfordulóinak kapcsán vitára bocsátani és újragondolni a magyarországi irodalmi barokk kialakulásának körülményeit, kezdeteinek kérdését.

Noha számos indokolt kétely merül fel a periodizáció szükségességével, régebbi és újabb eljárásaival, a periódusfogalom használhatóságával kapcsolatban,² – köz-

¹ KECSKEMÉTI Gábor, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 747–783, itt: 751.

² TŰSKÉS Gábor, *Korszakok – a 18. század*. Előadás 2019. március 20-án „Az értelmezés hatalma” c. műhelykonferencián az MTA Irodalomtudományi Intézetében. A témáról korábban: Szilágyi Márton,

tudott, hogy a korszak csupán elméleti konstrukció, heurisztikus eszköz – mégsem látszik megkerülhetőnek az irodalomtörténeti folyamatoknak kisebb időintervallumokra osztott bemutatása és ennek megfelelő értelmezése. Ehhez nem látszik célszerűbb módszer, mint a litterae történetének múltjából felidézni olyan szempontokat, amelyek kijelölhetik az intellektuális életet meghatározó, döntő módon alakító, paradigmaváltást előidéző, kiemelkedő szellemi teljesítményeket, s ezeket szimbolikus korszakhatároknak tekinteni.

A barokk fogalmáról, értelmezéséről nagyjából egy évszázada folyik élénk diskurzus a különböző történeti diszciplínák szakirodalmában. Nem lehet célunk ezúttal ennek a nemzetközi kutatástörténetnek, a német területen Wölfflintől és Werner Weisbachtól Arnold Hauseren át Hans Georg Kemperig és a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* szerzői gárdájáig, Itáliában Benedetto Crocétól Sante Graciotiig ívelő, újabban az angolszász szakirodalomban is megerősödő interpretációs folyamatnak még csak vázlatos áttekintése sem, ez messze meghaladná mostani lehetőségeinket, s egyébként is többször témája volt már a szakirodalomnak.³ Legfeljebb azt jegyezhetjük meg röviden, hogy a magyar kutatás viszonylag korán felzárkózott a barokkról kialakult európai koncepciókhoz: Horváth János 1924-es mérvadó tanulmánya nyitotta meg a sort,⁴ nemzetközi méretekben pedig a 20. század közepén Angyal Endre tett legtöbbet azért, hogy a magyar (és vele együtt a kelet-közép-európai szláv) irodalom és kultúra ismerete ne hiányozzon a kontinentális körképből.⁵ Újabb barokk-értelmezésünk alapjait Bán Imre vetette meg, majd Klaniczay Tibor érvényesítette azt átfogó igénnyel irodalomtörténetünk periodizációjának kidolgozása során, bevezetve az átfedő (avagy ölelkező) korszakmegjelöléseket. Ezúttal csupán azt kísérelhetjük meg, hogy az újabb megfontolások, főként a kronológiát illető kételyek szempontjából mérjük fel a fogalom teherbírását, korszerű alkalmazásának lehetőségét.

Kiindulásként arra utalhatunk, hogy a kora újkor (*Early Modern Age*, *Frühe Neuzeit*) az interdiszciplináris nemzetközi kutatásban evidens módon használt fogalom. Kezdetét és végét illetően néhány évtized eltérés van (és lehet) a diszciplínák

„Vallás, felvilágosodás, irodalom: Kételyek és megfontolások”, *Korunk* 20, 10. sz. (2009): 12–19; BALÁZS Péter, *Biblia, história és bölcelet a felvilágosodás korában* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013).

³ Marcel LEPPER, „Typologie, Stilpsychologie, Kunstwollen: Zur Erfindung des Barock (1900–1933)”, *Arcadia: Zeitschrift für allgemeine und vergleichende Literaturwissenschaft*, 41, 1. sz. (2006): 14–28.

⁴ HORVÁTH János, „Barokk ízlés irodalmunkban”, *Napkelet* 2 (1924), 334–348; valamint UŐ, *Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai, 1956), 72–89.

⁵ Andreas ANGYAL, *Die slawische Barockwelt* (Leipzig: E. A. Seemann) 1961. Koncepcióját jól mutatják fejezetcímei: „Barocke Gotik”, „Barocker Humanismus”, „Adelige Barockkultur”, „Volkstümlicher Barock-Heroismus”, „Der Ausklang des Barocks”. Mindennek bővebb kifejtése: UŐ, „Südosteuropäische Spätrenaissance”, in *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, 1, Hg. Johannes IRMSCHER (Berlin: Akademie, 1962), 287–301.

között, a régiség igen bonyolult jelenségkomplexuma mégis áttekinthetőbbnek mutatkozna (didaktikus céloknak is jobban megfelelné), ha a történettudományi és irodalomtudományi fogalomhasználat valamelyest közelítene egymáshoz, azaz a legáltalánosabb történeti kronológia makro-korszakán belül kapna helyet a *litterae* szempontja, a textualitás minden regiszterével együtt, a kifejezetten irodalmi kategóriák (műfajok, beszédmódok, poétikai-retorikai alakzatok) szerint tagolva, ilyenformán:

A kora újkor magyarországi irodalma (későhumanista erudíció, retorikai meghatározottság, szövegtípusok közti átjárhatóság, többnyelvűség). Ezen belül:

I. *A reneszánsz irodalom kiteljesedése (1541–1630-as évek vége)*, a humanizmus és reformáció eszmetörténetének kommunikációs stratégiái, protestáns reneszánsz (reformáció), katolikus reneszánsz (*Konfessionsbildung*), hitviták, a retorika funkciójának erősödése, manierista tendenciák.

II. *A barokk korszak irodalma (az 1630-as évek végétől–18. század utolsó harmadáig)*: konfesszionalizmus, új kegyességi áramlatok („zweite Reformation”), a *movere* és *delectare* szempontjainak dominanciája, emlékezeti beszédmódok, heroizmus, enciklopédizmus, irónia.

Ha ezt a periodizációs sémát tekintjük, akkor megkísérelhetjük a barokk kategória helyének értelmezését. Korai megjelenését – még a reneszánsz érában belül, annak végső fázisában – Pázmány szövegeihez kapcsolhatjuk, noha az ő egyéniségének reneszánsz karaktere, műveltségének jellege, erudíciója kétségkívül még a 16. századi mentalitásban gyökerezik. Nem új gondolat a „magyar bíboros Ciceró” munkásságának a reneszánszhoz kötése, ezt képviselte például Kolozsvári Grandpierre Emil 1971-es nagyívű esszéjében.⁶ Ezt a megközelítést akkoriban a szakmai közvélemény nem tartotta megalapozottnak, de gondolatébresztő, vitára serkentő hatása előre lendítette a kutatást. Pár évvel később ugyanis azt kellett tapasztalnunk, hogy Pázmány műveltségét leginkább a humanista erudíció kifejezéssel lehet bemutatni, ami pedig a reneszánsz korszak ismérve vagy legalább is öröksége. Borzsák István szerint az antikvítás szerzőinek legszélesebb körű idézője a 16. századi magyar nyelvű literatúrában Bornemisza Péter, aki ezáltal a humanizmus és reformáció szintetizálója, ehhez viszont hozzátehetjük, hogy katolikus oldalon – ellenkező előjelű teológiai keretben – Pázmány kapcsol össze két paradigmát, az antik tudásanyagot és a posztridentinus

⁶ KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, „Pázmány (1570–1637)”, *Irodalomtörténet* 53 (1971): 41–75.

rekatolizációs szellemet. A hitviták résztvevői sok tekintetben hasonló, olykor azonos ókori műveltséganyagot görgettek szövegeikben képzettségük fokától függően. A Bibliára ugyancsak mindkét oldalon állandóak a hivatkozások, természetesen hermeneutikai nézeteiket és konzekvenciáikat a saját konfesszionális episztéméjükbe igyekeztek beilleszteni. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy a protestáns és a katolikus szövegek retorikai struktúrája fokozatosan érzékelhető különbségeket mutatott, az argumentatív–diszkurzív értekező beszédmóddal, a hittételeket logikai úton kifejtő érveléssel szemben katolikus oldalon mind erősebbé vált az affektusokra épített meggyőzési metódus. Pázmány szavaival: „a Szentírás titkainak értelméhez nem tudományunk lábán érkezünk, hanem Isten tanítása és vezetése által”.⁷ A Biblia fordítása és értelmezése szerinte is tudós teológusokra tartozik, azonban a híveknek első renden nem a ráció, hanem az érzelmek révén, a lelki tulajdonságok mozgósítása által adatik meg a szent tanítás átélése, a kegyelem spiritualitása. Ezt segíti Pázmány beszédeiben a Szent Bernát-féle misztika is, amelynek itteni jelenlétét Szabó Ferenc hangsúlyozta.⁸ Ő hívta fel arra a figyelmet, hogy a „mézajkú doktor” („doctor mellifluus”) számos Pázmány-prédikáció beszédmódját meghatározza, főként a krisztusi *compassio* vizuális megjelenítése során. A szenvedéstörténet katolikus értelmezése a minél intenzívebb együttérzés felkeltésére irányult, eltérően az üdvösségtanban az isteni akaratot láttató predestinációs elvtől.

A pázmányi szövegek retorikai felépítése pedig azt mutatja, hogy a humanizmus által forgalmazott műveltséganyag fokozatosan megújuló/átalakuló retorikával párosul, új terminológia érlelődik ki, a hitélmény érzelmi alapú hangsúlyozása lép előtérbe. Ennek egyik módja a vizualitás dominanciájának előtérbe nyomulása, legutóbb Tasi Réka értekezett meggyőzően a látásorientált intézményes spirituális praxisról, annak katolikus teoretikus bázisáról, benne a hasonlósági kép (*species sensibilis*) meghatározó szerepéről.⁹ További vizsgálódás témája lehetne, hogy milyen párhuzam állhat fenn a német pietista líra misztikus karakterével, jól ismert ugyanis, hogy Hans Georg Kemper líratörténeti monográfiája a 17. századi német pietista költészetben nagy szerepet tulajdonít az imaginációnak, az *unio mysticának*, a halál- és túlvilágkultusznak, a transzcendencia élményének, az eksztázisnak.¹⁰

⁷ PÁZMÁNY Péter, *Összes művei*, kiad. KANYORSZKY György és mások (Budapest: Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kar, 1903), 6: 502.

⁸ SZABÓ Ferenc, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok 11 (Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L'Harmattan Kiadó, 2012), 282.

⁹ TASI Réka, „Képvita és phantasia: A phantasia–imagináció szerepe a katolikus képtisztelettel kapcsolatos kora újkori argumentációban”, *Egyháztörténeti Szemle* 20, 2. sz. (2019): 3–25.

¹⁰ HANS-GEORG KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 3: *Barock-Mystik* (Tübingen: Niemeyer, 1988), 136, 176; valamint HANS-GEORG KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 4/1–2: *Barock-Humanismus*, (Tübingen: Niemeyer, 2006).

A német szakirodalom számos esetben utal arra, hogy a barokkot római eredete ellenére sem lehet csak mint katolikus stílust jellemezni.¹¹

Pázmány írói teljesítménye még az irodalmi reneszánsz idején indul, akár annak katolikus változataként is értelmezhető, de szövegalkotó technikájában előtűnnek a meggyőzés újfajta megoldásai, a megújított retorikai szemléletmódnak, a tridenti eszméknek immár a barokkra utaló ismérvei. Azok a szövegszervezési eljárások, amelyek majd az ő prédikációs kötetével és az azt követő korszakban – tehát a barokk elkövetkező dominanciája idején – lesznek általánosak. Míg a vitairatok sora – köztük a kiemelkedő színvonalú *Őt szép levél*¹² – és a polémiákat szintetizáló *Kalauz* végeredményben a protestáns tanok dekonstrukciójának is felfogható, addig a prédikációk éppenséggel konstrukciói egy új típusú mentalitásnak, életvitelnek, társadalomszemléletnek, s ebből következő beszédmódnak. Bűnök és erények rendszerét vázolja fel, sorra veszi a társadalom meghatározó szereplőit (püspökök, bírák, keresztyén vitézek), a mindennapok gondjait (fiúk és lányok nevelése, özvegyasszonyok tüköre, családi gondok, stb.), konkrét morális szabályokat, előírásokat fogalmaz meg valamennyiük számára, az összképből kiolvasható az általa ajánlott normarend, értékvilág, hierarchikus társadalmi rend képe (*Sozialdisziplinierung*), egészen annak mikroszintjéig lehatolóan. A konfesszionális életmód összes dimenziójára reflektálnak a prédikációk. Retorikai szerkesztettségét tekintve a beszédek többnyire a demonstrativum kategóriájába tartoznak: tanácslás, felhívás, mozgósítás, rendszerépítés, értékrend kialakítása a céljuk, az integráló szándék teszi koherenssé a szövegegyüttest. Felmerülhet a kérdés, hogy nem lenne-e célszerű jelképes korszakhatárként tekintenünk a monumentális beszédgyűjtemény megjelenését, minthogy ez a pázmányi életmű belső logikájában kifejeződése egy újfajta mentalitásnak és beszédmódnak.

Jól példázza az életművön belüli új törekvést az 1610-ben *Posonban lött prédikáció* átdolgozása a 26 évvel későbbi beszédgyűjtemény számára. A két prédikáció szerzőjének ugyanis megváltozott a célja, más lett az írói pozíciója, szándéka. 1610-ben a harcias jezsuita hitvitázó írja a szöveget, amelynek célja az ellenfél (az aposztata Tordai) erkölcsi megsemmisítése, a *vituperatio* legkülönbözőbb alakzatait zúdítja rá (eszerint

¹¹ „Es wäre falsch, das Barock wegen seiner stadtrömischen Ursprünge nur als katholischen Stil wahrzunehmen”: Anton SCHINDLING, „Barock und Aufklärung in Mitteleuropa”, *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007): 277; SZELESTEI NAGY László két tanulmányában is meggyőzően érvel amellett, hogy mind a pietista, mind a muratoriánus devóció egyházi kereteken belül zajló megújulási törekvések jelei, s nem külső impulzusok eredményei: „A pietizmus sajátosságai a Magyar Királyságban”, „Katolikus megújulás (katolikus felvilágosodás?) Magyarországon”, in Uő, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről* (Budapest: Szent István Társulat, 2019), 9–36.

¹² Számos elemzése közül legalaposabbak: BALÁZS Mihály, „Az *Őt szép levél* 1609-ben”, in Uő, *Felekezeti-ség és fikció* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 193–216; LIPA Timea, „Pázmány Péter belső írói fejlődése az *Őt szép levél* három kiadásának tükrében”, *Irodalomtudomány* 4 (2002): 8–33.

Tordai gyalázatos istentelen lator, megveszett elméjű részeges bolond, az ördöggel cimborál, erkölcsét „felfuvalkodott elméjének dagályos kevélysége” vezeti). Ehhez képest határozott tónusváltás, hogy 1636-ban az érsek, a főpásztor, az erkölcstanító ad közre mintabeszédeket, ekkor már a polémia helyett saját felekezetének spirituális építése, a katolikus konfesszionalizáció realizálása a cél, a hitükben megrendült hívek tájékoztatása az ilyen „esetekről”, intelem az elbizonytalanodás ellen. Ennek megfelelő a propozíció: „megmondom, micsoda éppületünkre való lelki hasznot kel vennünk az ilyen esetekből”. Noha a téma azonos, a két szöveg keletkezésének szituációja eltérő, Pázmány azonban a témát két különböző elvárási horizontra adaptálta, eltérő társadalmi helyzethez alkalmazta kommunikációs stratégiáját, leváltotta a polemikus tónust,¹³ ez pedig azt is illusztrálhatja, hogy új éra kezdődött: a harcias hitvitázó attitűdöt a konstruktív spirituális építkezés váltotta fel.

Pázmány kötete tehát – teológiai alaposottsága mellett – életvezetési útmutatások rendszere is egyben, az újjászerveződő katolicizmus életszemléletének, értékrendjének kiépítését hozta magával. Beszédeit mintadaraboknak szánta, ez a kötete jelentette életműve szélesebb körű recepcióját, imitálásának vagy éppen vitatásának, egyetértéssel vagy ellenkezéssel párosult tudomásul vételének szélesebb horizontú hatását. Az őt követő katolikus prédikációszerzők gyakran inkább az *usus*, mint a *lectio* inspirációját követték.¹⁴ Nemcsak önmaga értékében, hanem hatásában rejlik a kötet korszakos szerepe.

A Magyari, Pázmány és Alvinczi nevével fémjelzett harcias felekezetszerveződés polemikus érája után katolikus oldalon a pázmányi prédikációk jegyében szerveződő kegyességi irodalom válik erőteljessé (csak utalunk az ismert tényekre: a nevezetes beszédgyűjtemény magyar és szlovák imitálói ismertek, a következő évszázadban a legtöbb katolikus plébánia könyvtisztáján szerepel, továbbá I. Rákóczi Györgytől kezdve Zrínyi Miklóson át számos főrangú olvasó kezében is ott volt, protestáns könyvjegyzékeken sem számított ritkaságnak).¹⁵ Nem véletlen, hogy a barokk vallásos társulati kiadványok történetét ugyancsak ekkortáiban, 1638-cal kezdi a műfaj szakmonográfiája,¹⁶ a Pozsonyban kiadott *Mariale manuale* vált azután előképévé

¹³ PÁZMÁNY Péter, *A Posenban lött prédikáció (1610) és Pünkösöd utáni X. vasárnapi első prédikáció (1636)*, kiad. BAJÁKI Rita és M. HORVÁTH Mária (Budapest: Universitas, 2020); valamint PÁZMÁNY, *Összes művei* 2 (1895): 792 skk.

¹⁴ TASI Réka, „Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szövegprodukciónak eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–756.

¹⁵ PÁZMÁNY Péter, *Összegyűjtött Levelei*, kiad. HANUY Ferenc (Budapest: Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1911), 2: 744. A prédikációskötetnek 66 példányát tartja számon az RMNy 1659. számon.

¹⁶ KNAPP Éva, *Pietas és literatura. Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, *Historia litteraria* 9 (Budapest: Universitas, 2001), 73; RMNy 1744; SZELESTEI NAGY László, *Rekatolizáció és barokk áhitat*, *METEM Könyvek* 64 (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia

a későbbi Mária-kongregációk kézikönyveknek, sőt az *Officium Rákócziánumnak* is.¹⁷ A személyes áhítat és a közösségi vallásos élmény együttesen erősödött, katolikus oldalon többek között az *Agonia Christi* társulatok női tagjai révén. A különféle devóciós formák a 17. század közepétől kezdve – s főként éppen a pázmányi életmű nyomán – sorra megteremtik a maguk műfajait, beszédmódjait, retorikai alakzatait, így válik a Kárpát-medencében (nemcsak magyar, de német és szlovák nyelven is) általánossá az immár barokknak minősíthető mentalitás, amely a vallási kereteken túl is meghatározójává válik a szellemi élet számos területének.

A protestáns kegyességi irodalomban szintén a század 40-es éveitől tűnik erősebbnek a spirituális szempont, mint a polémia, a felső-magyarországi hitviták alig hoztak új dogmatikai érveket, noha a nyelvi invenciót hathatósan mozgósították a tradicionális vitatémák argumentációjának színesebb és körmönfontabb előadására, kölcsönösen mintegy „görbe tükröket” tartva a másik felekezethez.¹⁸ A szakirodalom itt „a szövegek belső irodalmi játékát, intertextuális kapcsolatrendszerét”, parodisztikus tónusát hangsúlyozza, mindezt pedig indokoltan lehet barokk szövegjellemzőkként értelmezni. Nem logikai érvelések, inkább nyelvi játékok, retorikai invenciók, szövegszervezési konstrukciók csapnak itt össze, gazdagítva a kommunikációs formavilágot. Kérdés természetesen, hogy melyek ennek az új retorikának és szövegvilágnak legkorábban a pázmányi prózában megmutatózó jellemzői, amelyek révén már a barokk kialakulásáról lehet beszélni.

A választ keresve célszerű a loyolai *Exercitia spiritualia* szellemére utalnunk,¹⁹ annak elsősorban a vizualitásra koncentráló törekvését, az *imaginatio* hangsúlyozását említenünk.²⁰ Nem véletlen (de természetesen vitatható is), hogy a nemzetközi szakirodalomban többször a kereszténység három legkiemelkedőbb 16. századi megújítójaként Luthert, Kálvint és Loyola Ignácot említik.²¹ Míg protestáns oldalon a hittételeknek a korábbinál racionálisabb interpretációjával hoztak újat, addig a Jézus Társaság alapítója a spirituális élet érzelmi elmélyítését, az akarat és a gyönyörködtetés (*voluntas et decorum, delectare et movere*) dominanciáját hangsúlyozza

Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Alapítvány, 2008), 27–29; KÁDÁR Zsófia, „Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)”, *Századok* 148 (2014): 1229–1270.

¹⁷ TUSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai*, Historia litteraria, 3 (Budapest: Universitas, 1997), 82.

¹⁸ GARADNAI Erika, *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)* (Budapest, OSZK–Universitas, 2018), 83.

¹⁹ Ignatius DE LOYOLA, *Exercitia Spiritualia*, ex Hispanico trad. Andreas Frusius (Romae: Antonius Bladus, 1548).

²⁰ <https://www.ignatianspirituality.com/ignatian-prayer/the-spiritual-exercises/ignatian-contemplation-imaginative-prayer> (letöltve: 2020. 02. 25).

²¹ Heinz SCHILLING, „Luther, Loyola, Calvin und die europäische Neuzeit”, *Archiv für Reformationsgeschichte (Gütersloh)* 85 (1994): 5–31; Diarmaid MACCULLOCH, *The Reformation: A History* (New York: Penguin Group, 2004), 213–218.

kívánt és remélt hitéleti megújulást. Az újabb (s igen kiterjedt) Loyola-szakirodalom szerint a szentignáci spiritualitás a kereszténység reneszánsz kori megújítási törekvései sorába illeszkedik, a lelkigyakorlatok a transzcendencia tapasztalatát, az Isten-élményt az öt érzékszerv intenzív mozgósításával és elmélyült elmélkedéssel, introvertált magatartással, az *unio cum Deo* misztikájának imaginatív átélése révén kívánták az egyéni kegyesség alapjává tenni.²² Loyolát ezen újszerű nézeteiért az inkvizíció kétszer is beidézte és kihallgatta. Nem véletlen, hogy a római főinkvizitor, Giovanni Pietro Carafa, a későbbi IV. Pál pápa a kibontakozóban lévő jezsuita szellemiséget az *alumbados* mozgalom misztikus felfogásához hasonlította, s eretnekké nyilvánításukat fontolgatta. Maga Ignác is inkább apostoloknak, mintsem szerzeteseknek tekintette társait, a kolostorok skolasztikus világa helyett a misszionálást tekintve elsődleges feladatuknak.²³

Köztudott, hogy minden jezsuitának a noviciátusban, majd a harmadik probáció során ismételten teljesítenie kellett az előírt lelkigyakorlatokat, ez tehát alapján meghatározta gondolkodásukat, még akkor is, ha írásaikban nem tüntették azt fel. A loyolai meditáció az akaratot kívánta a kegyes érzelmek irányába hajlítani, s elhatározásokra, cselekvésekre kívánt buzdítani. Közismert, hogy az *Exercitia spiritualia* rendkívüli népszerűsége tett szert a 17. század folyamán, a katolikus nyomdákban Európa-szerte sorra jelentek meg kiadásai, fordításai, kommentárjai vagy éppen az ignáci szellemben fogant továbbírásai, imádsággá formált változatai. Pázmány prédikációinak jelentős részén kimutatható a hatása.²⁴ Ennek a mentalitásnak a filozófia és teológia terén majd Francisco Suárez, a kontroverzteológiában Roberto Bellarmino lett a kiteljesítője. Jól ismert tény, hogy Pázmány mindkettőjük munkásságát alaposan ismerte, a krisztológiában Suárezt követte, őt egyik mestereként említi Szabó Ferenc monográfiája,²⁵ az ekklesiológiában pedig Őry Miklós mutatta ki a magyar teológus és a „doctor angelicus” műveinek érintkezési pontjait.²⁶

Az *imaginatio* hangsúlyozott megjelenítését a szakirodalom eléggé egyöntetűen barokk sajátosságként értelmezi, erről Zrínyi eposza kapcsán Kiss Farkas Gábor értekezett, újabban pedig Tasi Réka mutatta be a metafizika suarezi megújítását, amely a megismerés folyamatában a képzelet mozgósításának minden korábbinál

²² HELMUT FELD, *Ignatius von Loyola: Gründer des Jesuitenordens* (Köln: Böhlau, 2006); Candido DE DALMASES, *Ignatius von Loyola: Versuch einer Gesamtbiographie* (München: Neue Stadt, 2006); Stefan KIECHLE, *Ignatius von Loyola: Leben, Werk, Spiritualität* (Würzburg: Echter, 2010); Pierre EMONET, *Ignatius von Loyola: Legende und Wirklichkeit* (Würzburg: Echter, 2015).

²³ MACCULLOCH, *The Reformation...*, 225.

²⁴ ŐRY Miklós, „Pázmány az ige szolgálatában”, *Szolgálat* 1, 2. sz. (1969): 47–70.

²⁵ SZABÓ Ferenc, *Krisztus és egyháza...*, 75–78.

²⁶ Nicolaus ŐRY, „Suarez und Pázmány: Berührungspunkte in der Ekklesiologie”, in *Homenaje a Eleuterio Elorduy S. J.* (Bilbao: Universidad de Deusto, 1978), 209–236.

nagyobb szerepet juttatott.²⁷ A spanyol teológusnak a lélekről szóló értelmezésében ugyanő meggyőzően mutatta ki a fantázia szerepének előtérbe kerülését, ami pedig maga után vonta a képzelőerő kettős státuszának centrális funkcióját mind a szöveges, mind a képi ábrázolások terén, ez pedig a korábbihoz képest új – nézetünk szerint barokknak minősíthető – szemléletmód megjelenését eredményezte.²⁸ Ennek jellemző illusztrációi a korabeli prédikációk *passio Christi* ábrázolásai, amelyek néhol kérdés-felelet formában, másutt a középkori misztika emocionális motívumainak felelevenítésével igyekeztek az értelmezői közösséget mozgósítani, dinamizmust vinni a kommunikációs formákba. Minderre nagy súlyt helyezett a jezsuita oktatás, amelyben az így már új elemekkel gazdagodó, majd a *Ratio studiorum* által szabályokba foglalt bölcsélet és az ezen alapuló teológia szükségszerűen magával hozta a retorika megújítását is. Ma már közhely a konfesszionalizációnak műfaj történeti és kommunikációs stratégiákat alakító hatása, a különböző üdvtörténeti konstrukciók magukba rejtették a trópusok tanának megfelelő rendszerességű átgondolását. Ha pedig ez így van, akkor regisztrálnunk kell a szövegszervező metódusok terén megjelenő új kívánalmakat. Ezt az új retorikai igényt a 16. század végétől az egyre-másra átdolgozott és alaposan kibővített iskolai „Soarius”-ediciók voltak hivatva biztosítani, ezekben pedig – mint Bartók István fogalmazott – az *elocutio* áll első helyen, ennek kiemelése „jól példázza a barokk formakultuszt, a barokk retorika *elocutio*-központúságát”.²⁹ Ismert tény, hogy a 16. századi skolasztikus Suárez-praeceptum egyre bővülve válik végül is a *Manuductio*-ban kiteljesedő barokk kézikönyvvé. Ez a folyamat protestáns oldalon sem maradt hatás nélkül, mutatja ezt a váradi *Orator extemporaneus* ismert esete: Szenci Kertész a suárezi eredetű Beckher–Radau-féle retorikát az *acumen* tárgyalásával bővítette, ami (ismét Bartók szavaival) „tipikus barokk jelenség”, legteljesebb formájában majd Tesauronál, 1654-ben található meg. Méltán állapítja meg Bartók azt is, hogy a „jezsuita eredetű kézikönyv protestáns felhasználása pedig újabb bizonyíték a retorika interkonfesszionális jellegére”.³⁰

Az így megfigyelhető barokkosító tendencia a 17. századi magyar irodalom különböző műfajainak többségében megjelent, a katolikus *rhetorica ecclesiastica* fokozatosan új arculatot váltott Ludovicus Granatensis, Carolus Regius és számos más szerző

²⁷ TASI Réka, „Barokk vízió – skolasztikus imagináció: egy eszme-és retorikatörténeti kutatás első állomása”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122 (2018): 145–168.

²⁸ TASI Réka, „Prédikáció és imagináció. A látás interiorizálása és a képzelet feletti uralom”, *Studia Litteraria* 51, 3–4. sz. (2013): 204–214, itt: 210.

²⁹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998), 111; Uő, „*Manuductio ad Eloquentiam*, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 121 (2017): 816–820.

³⁰ BARTÓK „Sokkal magyarabbul...”, 120.

teóriái révén.³¹ Alapul véve ugyan az antikvitás klasszikus szónoklattani alapelveit, de azokat a vizualitás, a dekorativitás, az imaginatio, a teatralitás, olykor a szóművészeti virtuozitás irányába mozdítva el, az *elocutio* mellett az *amplificatio* preferenciáját gyakorolva és ezáltal a szövegszervezési eljárásokat a képzelet mozgósítására sarkallva, formakultuszt eredményezve. Mindez az epikában gyakran a verizmus és fikcionalitás vegyítését, többé vagy kevésbé sikeres összehangolási törekvését is magával hozza. Alighanem az ilyen szövegmintázatokban kereshetőek a barokknak nevezett szemlélet, attitűd, mentalitás gyökerei, ezt látszik megerősíteni a modern szakirodalom is, közte a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* mértékadó, könyvméretű, impozáns *Barock* címszavának fejtegetése, ezen belül az *Aspekte barocker Rhetoriktheorie* című alfejezet.³² Ebben főként az *elocutio*, az *argutia*, az *aptum*, a *decorum*, az *amplificatio* és az affektusok szerepe kap hangsúlyt, mindennek retorikai alapjai természetesen az antikvitásig vezethetők vissza, a posztridentinus retorikák viszont mindezt új keretbe, az „eloquens et sapiens pietas” közegebe helyezték, miként arról korábban Wilfried Barner, majd Barbara Bauer monográfiája értekezett.³³ A szónoklattani eljárások tehát új funkciót kaptak, a „belső jóság” megmutatását kellett szolgálniok, ezt Pázmány szóképe pregnánsan megfogalmazza: „A mandolának ízit nem érzed, ha rágatlan alányeled: a Szentírásnak sem érzi édességét, aki meg nem rágja belső jóságát”.³⁴ Számos hasonló példa lenne még idézhető arra, hogy miként válik képszerűvé az egyébként hosszas fejtegetéseket igénylő argumentáció (azaz a rágatlanul lenyelt mandula) is, amikor a Szentírás befogadásának lelki feltételeiről szól a barokk praeceptumok eloquentia-központú tanításain iskolázott szerző. A hagyományos szóművészeti eljárások a korábbiaknál fokozottabb mértékben állnak az esztétikai élvezet szolgálatába, az egyre merészebb, szokatlanabb fordulatok a barokk arisztotelizmus keretei között fejtik ki hatásukat, miként azt Tesauró *Arisztotelészi messzelátója* sugalmazza. Az antik–humanista tradicionális tropológia szerepet vált, virtuozitásával kívánja a *movere et delectare* igényét képviselni. A befogadói figyelmet lekötését célzó exemplumok mellett azonban a delectatio az igényesebb műfajokban ennél többet is jelent: első renden az érzelmi átélést, de azt esztétikai élménnyel kívánja párosítani.³⁵

³¹ Ludovicus GRANATENSIS, *Ecclesiasticae Rhetoricae sive de ratione concionandi libri sex* (Venetiis: Francesco Ziletti, 1578); Carolus REGIUS, *Orator christianus* (Romae: Bartholomaeus Zannettus, 1612); *Retorikák a barokk korból*, szerk. BITSKEY István, Csokonai könyvtár: Források 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 105–142, 157–204.

³² *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Hg. Gert ÜDING (Tübingen: Niemeyer, 1992), 1: 1285–1366, főként: 1299–1313; az *elocutio* és *amplificatio* jelentőségéről: 1293.

³³ Wilfried BARNER, *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlage* (Tübingen: Niemeyer, 1970); Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Mikrokosmos 18 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1986), 119–242.

³⁴ PÁZMÁNY, *Összes művei*, 6: 504.

³⁵ Christoph DAXELMÜLLER, „Narratio, Illustratio, Argumentatio: Exemplum und Bildungstechnik in der

A humanista műveltségi örökségnek újjászervezett retorikával és rekatolizációs szellemiséggel történő párosítása a magyar irodalomban természetesen csak fokozatosan ment végbe, korai megjelenésére példa Nyéki Vörös *Dialogusa* vagy Lépes Bálint ismert fordításainak túlbuzgó dekorativitása, Káldi György prédikációi, de Hajnal Mátyás emblémáskönyvét is itt említhetjük. Ezek azonban vagy csak szűkebb témakörben mozogtak, egy-egy témát tárgyaltak, néhány aspektust és formai jegyet villantottak fel, vagy pedig korlátozott elterjedésük miatt nem váltottak ki társadalomformáló hatást, nem nyújthattak univerzális szemléletmódot. A barokk tendenciák tehát a kései reneszánszon belül, a humanista erudíciót továbbformálva, rekontextualizálva jelentek meg, de csak a pázmányi alapvetést követően, az érsek prédikációs kötetének megjelenése utáni korszak szerzőinél váltak dominánssá. Az új mintázatokkal megjelenő, érzelmi hatásokra törekvő retorika szűkebb körben ugyan, de protestáns szövegekben szintén megjelent, Medgyesi Pál *Jajjait*, érzelmi effektusokban gazdag szövegét is ebbe a stílus kategóriába sorolhatjuk, miként *Praxis pietatisa* is a devóció bensőségebb átélésének kívánalmát jelezte. Ő lehet a példa arra, hogy még a rámista logikán nevelkedett protestáns szerzők sem tagadták (ha nem is preferálták) a prédikációs szerzésben az érzelmi hatás fontosságát.³⁶

Hozzátehetjük (most épp csak az említés szintjén), hogy Európa-szerte a látványos iskolai színjátékok, ünnepek, főként, de nemcsak jezsuita spektakulumok dekoratív háttérképei és természetesen a templomépítészet részletei is az érzelmi és érzelmek megmozgatását szolgálták és az új formarendszert deklarálták, nemcsak Közép- és Dél-Európában, hanem pl. Franciaországban is.³⁷ Nagyon leegyszerűsítve a jelenség leírását: a régi, hagyományos műveltségi elemek új összefüggésrendszerbe, a korábbiaktól eltérő célok érdekében szerveződtek, új módon rendezett egység kialakítására törekedtek, s ezt a magyar irodalmi szövegekben is követhető folyamatnak láthatjuk. A jelentősebb irodalmi szövegek struktúrájának szemügyre vételekor hasznosíthatónak látszik az építészettörténész megállapítása, amely szerint:

A barokk műalkotásban a „rész” rafinált módon egy vele nem homogén, hanem lényegében különböző, hierarchikusan magasabb rendű egységbe kell, hogy betagozódjék. Ez radikálisan különbözik a reneszánsz

frühen Neuzeit”, in *Exempel und Exempelsammlungen*, Hg. Walter HAUG und Burghart WACHINGER, (Tübingen: De Gruyter, 1991), 77–94.

³⁶ KECSKEMÉTI Gábor, „A rámizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83, itt: 83.

³⁷ Az erre vonatkozó könyvtárnyi szakirodalomból most csak egyet említek: Bernard DOMPNIER, „Les cérémonies extraordinaires de l’âge baroque: Contribution à l’étude des pratiques culturelles des XVIIe et XVIIIe siècles”, *La Maison-Dieu (Revue d’études liturgiques et sacramentelles, Paris, Cerf)*, 258, 2. sz. (2009): 165–190. Magyar vonatkozásban: PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia–L’Harmattan, 2019), 34–36.

műalkotás egységétől, amelynek a rendje egynemű, világos, az alkotás elemeivel homogén. A barokk mű olyan relációs rendszer, aminek az elemei túlmutatnak önmagukon.³⁸

Ez különösen pregnánsan mutatható meg a barokk festményeken, gondoljunk például Caravaggio vagy Rubens képeire, de akár a *Szigeti veszedelem* többretegű strukturájára is vonatkoztathatjuk.

Summázva az elmondottakat: a 17. század első négy évtizedét a magyar irodalom történetében a reneszánsz kései fázisának foghatjuk fel, olyan korszaknak, amelyben a humanista erudíción, az antikvitás rekontextualizálásán alapul a Kárpát-medence intellektuális elitjének műveltsége, valamennyi felekezet ennek integrálására törekszik a konfesszionalizációs folyamat során. Ugyanakkor azonban az irodalmi igényességű műfajok retorikájában, hermeneutikai igényeiben, szövegformáló eljárásaiban új (vagy legalább is új módon, új kontextusban alkalmazott) elemek jelentek meg, ennek intellektuális irányát a manierizmus felé mutathatónak minősíthetjük (miként azt Rimay életműve mutatja), a másik (sokkal inkább domináns) irányában a képszerűséget preferáló érzelmi átélés formái jelentek meg, egyszerűbben fogalmazva: a magyar irodalmi barokk a reneszánsz keretei között bontakozott ki. Dominánssá (korszakmegjelölővé) azonban csak az 1630-as évek végétől (jelképesen a Pázmány-prédikációk megjelenésétől) válik, eleinte főként a religiózus használati szövegekben, de rövidesen Zrínyi eposzában, majd Gyöngyösi epikus költészetében és Koháry poézisében is, mint tudjuk, mindhárman Nagyszombatban voltak diákok, ott sajátították el a poétika és retorika alapjait, az utóbbit nyilván valamelyik „Soarius”-kiadásból.

A felfokozott emocionalitás szóművészeti megjelenítése magával hozta a *decorum* előtérbe kerülését, a metaforakultuszt, a gondosan felépített, s ezáltal meggyőző erejűvé váló körmondatok és halmozások korábinál erősebb preferenciáját, a transzcendencia iránti elkötelezettséget, a „*theatrum mundi*” képzetét, röviden szólva: a szakirodalom által barokknak nevezett formavilág és gondolatvezetés megjelenését. Azét a szövegvilágét és mentalitását, amely a Kárpát-medencében a 17. század további évtizedeiben újjáformálódó episztemiológiai közegben alakítja ki különböző változatait a heroizmustól és a mártírológiától az enciklopédizmuson át az iróniáig és a csiszoltság formavilágáig, majd a 18. század még komplexebb szövegeinek együtteséig. A részletes vizsgálatok révén fel kell tenni a kérdést, hogy kimutathatók-e a magyarországi irodalmi strukturának most mérlegre tett időszakában olyan meghatározó jegyek, közös sajátosságok, eszmei attitűdök, mentalitásformák, szövegalkotó eljárások,

³⁸ MIKLÓSSY Endre, „Barokk elágazás”, *Limes: Tudományos Szemle* 9, 5. sz. (1996): 19–24, itt: 19–20 (*Lehetséges barokk*, különszám, szerk. Jász Attila).

retorikai elemek, kommunikációs stratégiák, beszédmodok, amelyek *eltérnek* a korábbi periódus kitüntetett elemeitől. Vizsgálandó, hogy a korszak különféle tartalmi–tematikus szövegcsoportjaiban, a vallásos, a tudományos, a politikai szférában, az egyéniségtörténetekben vagy éppen az emlékezetkultúra terén mutatkoznak-e valamilyen fokú koherenciára utaló jelek. Úgy vélem, kimutatható egy ilyenfajta egybetartozás, a tematikai rendek és szövegalkotó energiák azonos vagy hasonló irányú mozgása, s így kellő indok lehet arra, hogy a Pázmány (s ehhez közelesen Szenci Molnár és Rimay) életművének lezáródása után kezdődő másfél évszázadot minősíthessük a magyar irodalomtörténet barokk korszakának, szem előtt tartva természetesen egyfelől a humanista tudományszemlélet utóhatásait, másfelől pedig az egyre erősödő eszmei és formai polifónia szembeötlő tényét, amely majd a 18. században fogja még tovább színezni a magyarországi irodalmi műveltség összképét.